

UDK 351.751.5(474.5)(091)
002.2(474.5)(091)

Lotyniškų knygų cenzūra Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje XVI–XVII a.

Daiva NARBUTIENĖ

Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, Žygimantų g. 1/8, 2632 Vilnius, el. p. narbutiene@mab.lt

Spaudos cenzūros klausimai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje (toliau – LDK) tyrinėti palyginti menkai. Šiek tiek pastebėjimų šia tema randame Levo Vladimirovo *Knygos istorijoje*¹, Vilniaus akademijos spaustuvs leidinių kontrolės mechanizmą yra aprašiusi Irena Petrauskienė². Iš specialių studijų, nagrinėjančių senosios knygos cenzūrą, paminėtinas lenkų knygos istorikės Paulinos Buchwald-Pelcowos veikalas *Cenzūra senojoje Lenkijoje*³. Jame nuosekliai ir išsamiai aptariama spaudos kontrolės genezė ir funkcijos, kurios svarbios ir LDK knygyninkystės procesams suvokti.

Šio straipsnio tikslas – atskleisti spaudos kontrolės mechanizmą LDK, paanalizuoti cenzūros apraiškas jos lotyniškų knygų leidyboje XVI–XVII a. Pagrindinis šaltinis – *de visu* peržiūrėtos XVI–XVII a. LDK lotyniškos knygos⁴.

Po spaudos išradimo buvo ypač susirūpinta knygų turiniu. XV–XVII a. tuo rūpinosi ne tikta pasaulietinė, bet ir bažnytinė Europos valdžia. Pavyzdžiui, aukštesiems katalikų hierarchams kėlė didelį nerimą spausdintuose veikaluose atspindinčios kitaminčių, Bažnyčios kritikų ir reformuotojų idėjos. Štai 1471 m. Romos popiežius Sikstas IV (valdė 1471–1484) paskelbė įsakymą, draudžiantį spausdinti knygas be išankstinio Bažnyčios pareigūnų patikrinimo ir pritarimo (patvirtinimo), vadinamo *approbatio*. Nuo to ir prasidėjo išankstinė (prevencinė) spaudos cenzūra, kurią vėliau organizavo įvairios valstybės institucijos. Be aprobacijos išėjusios knygos – ir ypač tos, kurių turinys neatitiko visuomenės valdančiosios dalies interesų, – patekdavo represinės cenzūros vykdytojų akiratin. „Pasmerkųjų“ knygų (*libri damnati*) laukė persekiojimai – draudimai platinti, laužai, o jų autorių ir gamintojų – fiziniai susidorojimai.

LDK XVI–XVII a. veikė abu spaudos kontrolės būdai – prevencinė ir represinė cenzūra. Ją išvien vykdė pasaulietinė valdžia ir Bažnyčia. Pavyzdžiui, įkalbėtas popiežiaus nuncijaus Zacharijo Ferreri (Zaccaria Ferreri: 1479–1524), 1520 m. Žygimantas Senasis (valdė 1506–1548) paskelbė ediktą, kuris draudė į šalį įvežti „liuteroniškas“ ar kitas panašias knygas⁵. Šis dokumentas

– pirmasis žinomas LDK kunigaikščio potvarkis, susijęs su cenzūra. Jis nebuvo vienintelis. Veikiai pasirodė kiti panašaus turinio Žygimanto Senojo ediktai (1523, 1535, 1540, 1543). Jie ne tik draudė įvežti, platinti, spausdinti cretiškas knygas, bet ir neklusniems asmenims grasino fiziniu susidorojimu⁶. 1535 m. rugpjūčio 17 d. Vilniuje išduotu raštu Žygimantas Senasis dar sykį patvirtino valdovo nusistatymą prieš Katalikų Bažnyčią nepriimtina M. Lutherio mokymą ir pakartojo draudimą platinti „klaidinančią doktriną“ skleidžiančias knygas⁷.

Tolerancija ir net priėjautimu reformacijos idėjoms garsėjęs Žygimantas Augustas (valdė 1530–1572) taip pat palaikė Katalikų Bažnyčią. Jis 1556 m. Vilniuje paskelbė ediktą, kuriuo patvirtino draudimą spausdinti, įvežti, pardavinėti ir laikyti cretiškas knygas⁸. Su šiuo kunigaikščiu yra susijęs ir kitokio pobūdžio dokumentas. Ruošiantis Lietuvos ir Lenkijos unijai prieš 1564 m. ir vėliau Lenkijoje pasirodė keli veikalai, žeidę LDK, jos valdovo, didikų ir kitų piliečių orumą. Bene žinomiausias iš jų yra Stanislawo Orzechowskio (1513–1566) *Penktaštis* (*Quincunx, to jest Wzór Korony Polskiej na cynku wystawiony*), išėjęs veikiausiai 1563 m. pabaigoje. Autorius jį skyrė lenkų pasiuntiniams, vykstantiems į Seimą Varšuvoje. Ruošdamiesi vykti į tą patį Seimą, Lietuvos pasiuntiniai 1563 m. liepos 21 d. iš valdovo gavo išsamią instrukciją dėl derybų tikslo, turinio ir jų vedimo būdų. Vienas iš tos instrukcijos skirsnių susijęs su knygomis, galėjusiomis kelti nesantarpę tarp kaimyninių valstybių⁹.

1580 m. vasario 7 d. Varšuvoje paskelbtas Stepono Batoro (valdė 1576–1589) įsakas *Visuotinis raštas apie spaustuvininkus* parodė naujo turinio cenzūrą. Šiame dokumente sakoma, jog nė vienas rašinys, nė viena knyga, kurioje aprašomi tiek ankstesnių, tiek dabartinių laikų valstybės įvykiai, negali būti spausdinami be patikrinimo ir įvertinimo¹⁰. Taigi laikytis išankstinės cenzūros privalėjo ne vien religinės literatūros leidėjai, bet ir visi Krokuvos, Poznanės bei Vilniaus spaustuvininkai – būtent į šių miestų savivaldybes ir buvo kreiptasi čia paminėtu valdovo raštu.

Vėliau LDK valdovų indėlį į spaudos kontrolę sudarė daugiausia privilegijos spaustuvs, tam tikriems leidiniams ir knygų platintojams. Naujos Vazų dinastijos pradininkas Zigmantas III (valdė 1587–1632) paskelbė ne vieną dekretą, draudžiantį platinti kai kuriuos Lenkijos spaustuvs išleistus istoriografinius veikalus¹¹. Juo skė sūnūs: Vladislovas IV (valdė 1632–1648) ir Jonas Kazimieras (valdė 1648–1668). Tačiau nei jų, nei vėlesnių XVII a. LDK valdovų draudimai didesnio poveikio vietos spaudai neturėjo. Net ir XVIII a. vis dar buvo perspausdinami Žygimanto Senojo 1523 m. ir Žygimanto Augusto 1556 m. ediktai¹².

Aktyvi knygų cenzorė iš pat pradžių buvo Romos Katalikų Bažnyčia, palaikoma pasaulietinės valdžios. Jau XVI a. pradžioje iš Romos buvo garsiai reikalaujama, kad kiekvienas leidinys turėtų Bažnyčios pareigūno duotą leidimą spausdinti (*facultas*). Tokio leidimo negavusių knygų – ypač protestantiškų – laukė gūdas persekiojimas. Nuo trečiojo XVI a. dešimtmečio katalikiškuose kraštuose buvo pradėti skelbti draudžiamųjų tekstų sąrašai, o 1559 m. pasirodė pirmasis Romos popiežiaus Pauliaus IV (valdė 1555–1559) tarnybos (*ab officio*) parengtas draudžiamųjų autorių ir knygų „indeksas“¹³. Tokie sąrašai, patvirtinti popiežiaus ir pritaikyti konkrečioms valstybėms, antroje XVI a. pusėje – XVII a. plačiai pasklido visuose katalikiškuose Europos kraštuose.

Didesnę LDK spaudai rengiamų knygų dalį kontroliavo bažnytinės institucijos. Nėra pakankamai duomenų, kurie leistų tiksliau nusakyti jų priežiūros mastus. Vis dėlto neabejojant galima pasakyti, kad tokios priežiūros – stipresnės ar silpnesnės, priklausomai nuo vidaus tvarkos, – būta. Bene atidžiausiu dėmesiu publikuojamiems tekstams pasižymėjo Katalikų Bažnyčia. 1582 m. Vilniaus vyskupas Jurgis Radvila (1556–1600) *Laiške Vilniaus vyskupijos parapijiečiams* perspėjo, kad „išleidus knygą be vyskupo leidimo, kuris turi būti išspausdintas knygos pradžioje, gresia leidinio konfiskavimas ir piniginė ar kūno bausmė“¹⁴.

Aktyvi Katalikų Bažnyčios kontrolė – išankstinė cenzūra, draudžiamųjų knygų sąrašai, netgi represijos prieš autorius bei leidinius – iki šiol vis dar užgožia tuos pačius reiškinius, matomus ir kitų konfesijų stovyklose. Lietuvoje knygas leido evangelikai, unitai, stačiatikiai. Kas rūpinosi šių religinių bendruomenių leidžiamų knygų patikimumu? Mums nėra žinomi kitų konfesijų parengti spausdinti „prohibitu“ sąrašai, bet, pavyzdžiui, išpuolių prieš kitatikius protestantai rengdavo ne mažiau už katalikus – ypač ten, kur protestantizmas buvo pripažintas oficialiu tikėjimu¹⁵.

Prevencinę leidžiamų knygų cenzūrą organizavo taip pat kitų konfesijų vadovybės. Apie XVI a. vidurį Lenkijoje ir LDK išplitus reformacijos idėjoms spausdinamų knygų kokybe susirūpino ir naujosios – Evangelikų reformatų, Evangelikų liuteronų – bažnyčios. Spaudos cenzūros

klausimai buvo sprendžiami visuotiniuose tų bažnyčių sinoduose, kurie skirdavo ir tam tikrų leidinių cenzorius¹⁶. Štai 1559 m. birželio 28 d. Vladislavo sinodo protokole užfiksuota, jog Danielius Lenčickis (Lęczycki, Lancicius; apie 1530–1600), tuo metu dirbęs Pinčove, daug nevertingų dalykų išspausdinęs be Bažnyčios sutikimo ir cenzūros (*absque concensu et censura ecclesiae*). Tačiau šis spaustuvininkas pažadėjęs pasitaisyti ir nicko be Viešpaties Dievo bažnyčios sprendimo nebespausdinti¹⁷.

Spaudos cenzūros klausimus sprendė ir LDK evangelikų reformatų sinodai. Ypač buvo rūpinamasi Biblijos tekstų, protestantų raštų vertimų į lenkų kalbą kokybe. 1625 m. Vilniaus sinode patvirtinta tvarka „spaustuvei, kada nors dabar ir paskui veiksiančiai ponų evangelikų reformatų tikėjimo patronų valdose“. Esminiai šio nutarimo reikalavimai buvo šie: „kad joks asmuo pagal senus generalinius kanonus nicko neatiduotų į spaudą be sinodo žinios ir leidimo“ ir „kad jokie raštai nebūtų spausdujami be evangelikų reformatų tikėjimo Dievo bendruomenių kunigo superintendantato aprobatos ir parašo“¹⁸.

Reformatų cenzūra nuo katalikų ir stačiatikų cenzūros skyrėsi keliais labai svarbiais bruožais. Reformatų cenzoriai buvo savarankiškesni, jų veikla ir sprendimai nebuvo varžomi bažnytinės organizacijos ir per šimtmečius nusistovėjusios griežtos hierarchijos. Sprendimus dėl knygų, reikalingų kuriai nors vietos bendruomenei, priimdavo vietos žmonės. Tie patys žmonės skirdavo ir cenzorius. Paskirais atvejais dėl knygos būdavo tariamasi su kitų bendruomenių ar net užsienio, pvz., Šveicarijos, teologais. Tuo tarpu katalikų vyskupo ar sinodo sprendimą dėl knygos buvo galima keisti aukščiausios instancijos – Apaštalo Sosto – įvertinimu. Mat Bažnyčios susirinkimų nutarimai ir kai kurių Romos kongregacijų, pirmiausia Indekso ir Inkvizicijos, sprendimai buvo sukūrę tvirtą teisinį ir organizacinį bažnytinės cenzūros pamatą. Juo, o ne kurios nors vyskupijos nutarimais, ir būdavo pirmiausia remiamasi¹⁹.

Pagrindinė represinės cenzūros forma LDK, kaip ir visuose katalikiškuose Europos kraštuose, buvo draudžiamųjų knygų sąrašai. Į juos buvo traukiami trijų rūšių raštai. Pirmąjį sudarė „ne tiek knygos, kiek knygų autoriai, kurie arba yra cretikai, arba buvo įtariami crezija. Būtina sudaryti jų katalogą, kad visi suprastų, jog jų raštus ne tik spausdinti, bet ir platinti yra draudžiama“²⁰. Antrai rūšiai buvo priskirti ne autoriai, bet katalikų mokymui priešingos knygos²¹. Trečią rūšį sudarė tos knygos, kurios buvo išleistos nenurodant autorių ir, be to, prieštaravo Katalikų Bažnyčios mokymui²². Vertinant tokį skirstymą negalima nepastebėti nuoseklios, paprastos, aiškios, o kartu ir negailingos draudžiamųjų knygų sąrašo sudarytojų nuostatos kitatikių atžvilgiu. Kita vertus, tokie dalykai galėjo atsirasti suvokiant oponentų stiprumą ir vis dėlto nebijant mesti jicms iššūkį.

LDK buvo naudojamos 1603 m. Krokovoje²³ ir 1604 m. Zamoscėje išleistais draudžiamų knygų indeksais²⁴. Atskiro savo „prohibitu“ katalogo LDK neturėjo net ir vėlesniais metais, todėl buvo naudojamos ir šiais, ir dar 1617 m. Krokovo leidimu²⁵, ir kituose Europos kraštuose XVI–XVII a. išleistais sąrašais²⁶. Tokiais katalogais buvo paranku naudotis, nes draudžiamų autorių pavardes ir knygų pavadinimus registravo popiežiaus tvirtinama Indekso kongregacija, į kurią įeidavo įvairių valstybių Bažnyčios pareigūnai, o po to tie sąrašai buvo perspausdinami įvairiose vietose visuose leidiniuose. Pavyzdžiui, jau 1564 m. Kelno leidinys tarp pirmos klasės draudžiamų autorių mini Vilniaus vaivada Mikalojų Radvilą Juodąjį (1515–1565)²⁷. Šį LDK reformacijos veikėją galima rasti bet kuriame XVI–XVII a. draudžiamų knygų sąraše.

Sąrašo sudarytojai buvo itin budrūs ir neatlaidūs. Viena iš svarbiųjų taisyklių, kuriomis jie vadovavosi, buvo tokio turinio: „visos knygos, kurios prieš 1515 m. ar popiežių, ar ekumeninių konsiliumų buvo pasmerktos ir šiame sąraše neatsispindi, lygiai taip pat laikomos smerkiamomis kaip ir kadaise“²⁸. Zamoscės akademijos parengtas leidinys remiasi Tridento sinodo susirinkimo sekretoriaus, teologijos profesoriaus dominikono Francesco Foreri (Franciscus Forerius) sudarytu draudžiamų knygų sąrašu. Tarp draudžiamųjų pirmos klasės autorių nurodomos Andriaus Volano (apie 1530–1610), Jacobo Palleologo (m. 1585), M. Radvilos Juodojo, Simono Simone (Simonus Simonius; 1532–1602) pavardės. Šių asmenų lotyniškai sukurti veikalai buvo spausdinami LDK ar už jos ribų. Čia svarbu nurodyti, kad Zamoscės leidinys papildytas Lenkijoje išleistų draudžiamų knygų sąrašu²⁹. Kai kurios pavardės (pvz., Andreas Volanus Lvovensis), paskelbtos bendrame sąraše, čia nurodomos dar kartą. Be garsiojo Biržų ir Dubingių Radvilų sekretoriaus, į 1604 m. Zamoscės „prohibitu“ sąrašą yra įtraukti visi Andriaus Chžonstovskio (Chrzostowski, Chrostovius; 1555–1618) veikalai lotynų ir lenkų kalbomis³⁰. Taip pat minimi Grzegorz Pawelas iš Bžezinų (Gregorius Paulus Bresinensis), Jonas Lasickis (Ioannes Lassicius; 1533/34–po 1599; jo lotyniškai sukurti veikalai buvo spausdinami Frankfurte prie Maino, Špėjeryje ir Vilniuje), Jonas Licinijus Namislovietis (Ioannes Licinius; apie 1490–apie 1560), knygas spausdinęs Loske ir galbūt Vilniuje. Trijų lotyniškų veikalų autorius Mikalojus Pacas čia pavadintas „Kijevo pseudovyskupu“ (Nicolaus Pacius, Pseudoepiscopus Kiiivien.). Į sąrašą taip pat įtrauktas lenkų, gudų, lotynų kalbomis kūręs Simonas Budnas (Simon Budnaeus; apie 1530–1593). Du kartus paminėtas Juodka Lietuvis, lenkų ir lotynų kalbomis parašęs satyrinę *Girtuoklių cecho giesmę*, 1600 m. išleistą Vilniuje ir Krokovoje³¹. Be to, tarp draudžiamų autorių randame Fausto Sozzini (Faustus Sozinnus), Pawelo Gilovskio (Paulus Gilovius) pavardes – po vieną jų lotynišką veikalą išspausdino LDK spaustuvės Loske ir Vilniuje.

„Prohibitu“ sąrašai buvo parankinė vienuolynų, jėzuitų kolegijų bibliotekų knyga. Pagal ją iš fondų buvo šalinamos „pasmerktosios knygos“. To reikalavo ir kai kurie kiti dokumentai. Pavyzdžiui, 1597 m. buvo išplatintas jėzuitų generolo Claudijaus Aquavivos (1543–1615) vasario 15 d. laiškas *Kad kolegijų bibliotekos būtų išvalytos pagal naują draudžiamųjų knygų sąrašą*³². Iš bibliotekų paimtos knygos turėjo būti naikinamos. Taigi nenuostabu, kad daugelis evangelikų ir arijonų leidinių mums žinomi tik pagal šaltinius. Liūdnas likimas ištiko A. Volano knygą *Tikra ir teisinga senosios bažnyčios nuomonė apie Paskutinę Vakarienę (Vera et orthodoxa veteris ecclesiae sententia)*. Šią 1574 m. Loske išspausdintą ir Vilniaus vyskupui Valerijonui Protasevičiui (1504–1579) dedikuotą knygą dedikacijos adresatas tuoj pat uždraudė, ir visą tiražą jėzuitai sunaikino³³. Negailingai elgesiu su kitatiky veikalais pasižymėjo ir evangelikai reformatai. Pavyzdžiui, jie nepalankiai sutikdavo Loske spausdintus arijonų veikalus, juos kritikuodavo ir smerkdavo. Taip visuomenėje ilgai buvo sukurtas nepakantumo jiems bei jų kūriniams atmosfera. Dėl to veikiai atsirado nuožmių riboto akiračio žmonių, be gailėsčio persekiojusių ir naikinusių arijonų veikalus, todėl jų iki mūsų dienų išliko, kaip jau minėta, vienetai.

Būta ir gerą lemtį turėjusių knygų, kad ir įrašytų į draudžiamųjų sąrašus. Bibliotekininkai jas pažymėdavo įrašų *ex catalogo librorum prohibitorum* ir, matyt, paslėpę užmiršdavo sunaikinti³⁴. Kita vertus, kovai su kitatikiais Romos popiežius išduodavo ir specialius leidimus draudžiamai literatūrai laikyti³⁵.

Nepalankaus cenzoriaus ir inkvizicijos bausmės vengusios knygos išeidavo be leidybinių duomenų arba su išgalvotomis leidimo vietomis. Žinomas 1596 m. kontrafaktinis Vilniaus spaustuvininko Salomono Sultzerio (1564–1603) leidinys, kuriame nurodyta kita leidimo vieta – Debrecenas³⁶. Kitose valstybėse nuo inkvizicijos persekiojimų bandyta sukurti leidimo vieta skelbiant Vilnių. Štai 1573 m. čia neva buvusi išspausdinta pirmoji lotyniška LDK sostinės knyga *Kelių garsingų vokiečių giesmių knyga*³⁷. Tokią žinią paskleidęs tarybinis knygos istorikas³⁸, matyt, nebus atkreipęs dėmesio į tai, jog tais metais Vilniuje jokia spaustuvė neveikė. Tuo tarpu lenkų mokslininkai jau ir anksčiau buvo išsiaiškinę šio ypatingo atvejo prasmę: iš tikrųjų tai buvusi Vokietijoje išspausdinta iš Prancūzijos pasitraukusių hugenotų knyga³⁹.

Lotyniškų LDK knygų cenzūra vyko bendra tvarka. Juk ne kalba, bet knygos turinys lėmė cenzorių sprendimus. Tačiau teminis lotyniškų knygų savitumas galėjo sulaukti išskirtinio tikrintojų dėmesio. Teologiniai veikalai, kurie tuo metu dažniausiai buvo rašomi lotyniškai, istoriografiniai darbai, moksliniai traktatai ir tezės turėjo būti vertinami itin budriai. Ypač atsakingai į preventinę leidžiamų knygų cenzūrą buvo žiūrima Vilniaus akademijos spaustuvėje, kurios leidybą kontroliavo Jėzaus draugijos generolas ir jo vardu – provinciolas. Knygos buvo

cenzūruojamos dviejų pakopų sistema: iš pradžių provincijoje, o po to Romoje. Tačiau ne visi veikalai turėjo būti siunčiami cenzūrai į Romą. Leidiniai šalies kalbomis, smulki spauda, operatyvi polemikinė literatūra buvo cenzūruojami provincijoje⁴⁰.

Spaudai aprobuotas leidinys būdavo atitinkamai apiformintas: antraštiniame lape arba knygos pabaigoje būdavo įrašoma speciali pastaba. XVI a. knygų išleidimo duomenyse buvo skelbiama *superiorum permisso, cum facultate superiorum* ir panašiai. Jėzuitų generolo įgaliojimo 1601 m. nurodymuose provincijos cenzoriams, peržiūrintiems knygas, atskirai nurodoma laikytis tikrintojų darbo slaptumo⁴¹. Spausdintose knygose jas tikrinusių cenzorių pavardės atsiranda maždaug apie XVII a. vidurį⁴². Tačiau ir XVII a. leistose knygose neretai tenkinamasi lakonišku „vyresniesiems leidus“ įrašu apie pritarimą spausdinti knygą.

Žymos apie cenzūros pritarimą spaudai dažniausiai aptinkamos jėzuitų leidiniuose, tiek išspausdintuose Vilniuje, tiek užsienyje. Kai kurie kitur išspausdinti veikalai, pavyzdžiui, Alberto Kojalavičiaus-Vijūko (1609–1677), Žygimanto Liauksmino (Sigismundus Lauxmin; 1596 ar 1597–1670), aprobuti Vilniuje ar kuriame nors kitame LDK mieste, pavyzdžiui, Gardine. Garsiosios A. Kojalavičiaus-Vijūko *Lietuvos istorijos* pirmąją dalį, 1650 m. išspausdintą Gdanske, lydi cenzoriaus tėvo Andriaus Klingerio SJ (1595–1664) 1649 m. rugpjūčio 15 d. Vilniuje išduotas leidimas (*facultas*). Antroji *Lietuvos istorijos* dalis leidimą spaudai gavo 1663 m. rugsėjo 9 d. Jį Gardine išdavė provincijolas Jonas Rivockis (Ioannes Rywocki; apie 1600–1666). Cenzoriaus – Antverpeno kanauninko Auberto Vanden Eede – aprobuta pasirašyta tik po penkerių metų – 1668 m. birželio 26 d. Ši knyga turi ir Ispanijos karaliaus Karolio privilegiją (knygoje – *summa privilegii regii*), suteiktą Briuselyje 1659 m. balandžio 20 d. Tad tais pačiais metais Jacobas Meurse'as Antverpene ir išspausdino antrąją *Lietuvos istorijos* dalį.

Dauguma žymiausių XVII a. Lietuvos teologo Mikalojaus Lenčickio (1574–1653) teologinių darbų, išleistų Antverpene, Kelne, Krokovoje, Vilniuje ir kitur, irgi pažymėti cenzorių įrašais. Viename iš ankstyviausių šio teologo veikalų randame personifikuotosios cenzūros žymą – 1622 m. Krokovoje išspausdinta Ignaco Lojolos (Ignacio de Loyola, šv.; 1491–1556) biografija turi tais pačiais metais šiam veikalui suteiktą Sebastiano Nucerino aprobutą⁴³. Kiti M. Lenčickio darbai, spaudai „palaiminti“ generolo Mutijaus Vitellesco (Muzio Vitelleschi; 1563–1645) Romoje, patvirtinti vietos cenzoriaus Gasparo Estrixo 1641–1643 m., buvo irgi spausdinami Antverpene.

Cenzūruojami buvo ne tik teologijos ar kitų mokslų veikalai, bet ir jėzuitų grožinės literatūros kūriniai. Vilniaus akademijos spaustuvėje 1675 m. išėję Andriaus Młodzianovskio (Młodzianowski; 1626–1685) elogijai,

skirti palaimintajam Juozapatui, leidimą spaudai buvo gavę tą pačių metų vasario 8 d. Jį Vilniuje pasirašė Lietuvos provinciolas (*praepositus provincialis S.I. per provinciam Lituaniae*) Andrius Valavičius⁴⁴.

Tvarkingiausiai buvo cenzūruojami Vilniaus akademijos spaustuvės leidiniai. Tačiau ir kitose spaustuvėse paskelbti veikalai būdavo tvirtinami išankstinės cenzūros. Štai Jono Karcano oficineje 1586 m. išėjęs publicistinis Antonio Possevino (1533–1611) veikalas *Maskvija* antraštiniame lape turi įrašą *Superiorum permisso*⁴⁵.

Reikia pastebėti ir tai, jog cenzūruotos ne tik jėzuitų parengtos knygos. Mūsų turima medžiaga leidžia tvirtinti, kad išankstinei cenzūrai pakluso ir kitų vienuolių leidiniai. 1671 m. Vilniaus pranciškonų išleistas Jokūbo Pranciškaus Dlusčio (m. 1683) istoriografinis veikalas *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Mažųjų brolių konventualų senovė (Antiquitas Minorum conventualium in Magno Ducatu Lithuaniae)* pasirodė „su vyresniųjų leidimu“ (*cum licentia superiorum*).

Katalikiškose knygose esantys cenzūros įrašai būdavo formuluojami įvairiai. Kartais juose išsirikiuodavo net keletas pritarimą spaudai liudijančių žymų – *facultas, approbatio, censura*. Būdavo tenkinamasi ir vienu įrašu – su cenzoriaus, Bažnyčios (ordino) pareigūno parašu arba išvis nenurodant konkretaus pareigūno.

Kaip jau minėta, Katalikų Bažnyčios reikalavimai spaudai buvo išdėstyti Indekso kongregacijos parengtoje instrukcijoje⁴⁶, kuri nuo XVI a. pabaigos leista kartu su draudžiamųjų knygų sąrašais. Instrukcijos dalyje *Apie knygos spausdinimą* reikalauta, kad „jokia knyga ateityje nebūtų spausdinama be pradžioje nurodomo autoriaus vardo, pavardės ir kilmės“⁴⁷. Reikalauta ir tinkamo meninio knygos apipavidalinimo („tegu spausdinimo amatu besiverčiantys [asmens] be perstojo spausdindami neprideda nepadorių ar gėdingų iliustracijų, net ir tokių, kurias paprastai palydi užrašai didesniu šriftu“⁴⁸) bei išleidimo duomenų („spausdinant kiekvieną knygą pradžioje ir pabaigoje turi būti nurodomas spaustuvininko vardas, spausdinimo vieta ir metai, kuriais knyga buvo išspausdinta“⁴⁹). Išspausdinto leidinio „sveikas egzempliorius“ (*integrum exemplar*) turi būti duodamas skaityti vyskupui arba inkvizitoriui, o po jų perduodamas į vieną iš Šventojo Sosto archyvų Romoje.

Knygos turinį vertinęs cenzorius galėjo siūlyti netinkamas leidinio vietas išmesti (*expurgare*) ar pataisyti (*corriger*); instrukcija taip pat nurodė, kaip tokiais atvejais elgtis.

Kaip jau minėta, preventinė cenzūra rūpinosi ir evangelikai. Vis dėlto jų spausdintose LDK lotyniškose knygose nepavyko aptikti akivaizdžių cenzūravimo požymių. Jose esama rekomendacinio pobūdžio vertinimų. Vienas iš ankstyviausių tokių vertinimų išspausdintas 1566 m. Karaliaučiuje, Johanno Daubmanno (m. po 1573) spaustuvėje, išėjusiam Mikalojaus Paco (apie 1527–1585)

Summary

Censorship over Latin Books in the Grand Duchy of Lithuania in XVI–XVII Centuries

Daiva NARBUTIENĖ

The article aims at disclosing the press control system in the Grand Duchy of Lithuania (GDL) and analysing the role of the censorship over the publishing of Latin books in the 16th–17th centuries. Press censorship in GDL was administered by spiritual and secular authorities through adoption of different resolutions, distribution of the lists of forbidden books, and appointment of censors. Books were censored in both ways of the press control: prior (preventive) and posterior (repressive) censorship. Censorship over Latin books in GDL was carried out in the same way as the control over publications in other languages. Censors' evaluation was determined by the content of publication, not its language.

Despite of the strict requirements of spiritual and secular power to employ the prior (preventive) and posterior (repressive) censorship over the press, some Latin books of GDL escaped the censorship. Publications without a publishing permit of the state or church authorized inspector provide the evidence for the fact.

Lists of forbidden books made a huge harm to the distribution of books in GDL, so just a few copies of some books reached our days. Besides, destiny of the books was dependent also on confrontations among different confessions that used to destruct opponent publications.

UDK 351.751(474.5)
655.4/5(474.5)(019)Cenzūros poveikis lietuviškų knygų leidybai
1904–1914 metais

Violeta ČERNIAUSKAITĖ

*Vilniaus universiteto Knygotyros katedra, Saulėtekio al. 9, 2054 Vilnius,
el. p. violeta.cerniauskaite@kf.vu.lt*

Lietuviškos spaudos draudimo panaikinimas atvėrė kelią legaliam, tačiau cenzūros ir spaudos įstatymų stipriai varžomam spausdintam lietuviškam žodžiui. XIX a. cenzūra išnyko beveik visose Vakarų Europos valstybėse, tačiau išliko Rytų šalyse: Kinijoje, Rusijoje, Turkijoje. Rusijos imperijoje XX a. pradžioje spaudos ir cenzūros reikalais rūpinosi Vidaus reikalų ministerija, vadovaudamasi 1865 m. balandžio 6 d. laikinosiomis spaudos ir cenzūros nuostatomis, kurios su tam tikrais pakeitimais išsilaukė iki 1906 m. Nuo 1865 m. iki 1905 m. buvo išleista nemažai įstatymo pataisų ir papildymų, kurie tik pablogino teisinę spaudos padėtį Rusijoje. Štai 1872 m. birželio 7 d. nutarimu knygų ar periodinių leidinių uždraudimo bylos iš teismų buvo perduotos garsėjusių savivale caro valdininkų administracijos žinion, pagal 1873 m. specialų potvarkį beveik bet kuri tema galėjo būti uždrausta viešai svarstyti spaudoje. 1902 m. išleistais įstatymo papildymais buvo sustiprinta spausdintųjų priežiūra ir pan.¹ Spaudos ir cenzūros įstatymą 1890 m. sudarė 302 straipsniai, kuriuose buvo įteisinta išankstinė cenzūra ir išdėstytos tam tikros taisyklės, būdai ir priemonės kovos su leidiniais, nukreiptais prieš aukščiausiąją valdžią, visuotinai priimtą moralę ar kitaip nusižengusiais. Tarp dažniausiai leidėjams taikytų baudžiamųjų priemonių buvo perspėjimas (ne daugiau kaip 3 kartus), laikinas leidinio sustabdymas bei baudžiamosios bylos leidėjui iškilimas. Be to, vidaus reikalų ministro ar atitinkamo departamento vadovo nurodymu bet kurio leidinio leidimas galėjo būti nutrauktas². Šios taisyklės tapo aktualios lietuviškai spaudai tik 1904 m. balandžio 24 d., panaikinus draudimą spausdinti lotynišku šriftu. Pagrindiniai cenzūros uždaviniai, net ir pasikeitus visuomeninėms bei politinėms sąlygoms. Lietuvoje išliko tie patys: neleisti plisti revoliucinėms bei tautinio atgimimo idėjoms, kurių sklaida buvo nesuderinama su toliau tęsiama šiek tiek pakoreguota nutautinimo, „rusifikacijos“ bei „depolonizacijos“ politika. Pažangioji rusų visuomenė ne kartą viešai kritikavo spaudos ir cenzūros įstatymus dėl jų nenuoseklumo ir fragmentiškumo, laikmečio reikalavimų neatitikimo, pabrėždama, kad šie įstatymai

niekada nesudarė darnios visumos, o greičiau priminė įvairių nutarimų ir potvarkių mozaiką³.

Patyrusi pralaimėjimą Rusijos ir Japonijos kare bei atsižvelgdama į sustiprėjusias šalyje revoliucines nuotaikas, caro valdžia buvo priversta iš esmės koreguoti savo vidaus politiką. 1904 m. gruodžio 12 d. caras Nikolajus II pasirašė aukščiausiąjį paliepimą Senatui, kuriame nurodyta, kad „reikia išmesti iš dabartinių įstatymų nereikalingus spaudą varžančius įstatymus ir spaudos žodžiui suteikti įstatymais užbrėžtas ribas, kad tokiu būdu leisti spaudai tinkamai išpildyti savo aukštą pareigą būti išreiškėja naudingų Rusijai siekių“⁴. Pirmosios spaudos įstatymų pataisos caro įsakymu buvo parengtos 1905 m. lapkričio 24 d. Iš 302 ankstesnio įstatymo straipsnių atšaukti 18 ir išbraukti 12, pakeisti 36 bei naujai papildyta 13. Buvo panaikinta išankstinė periodinės spaudos cenzūra, tačiau įsisiūbavus revoliuciniam judėjimui spaudos cenzūra faktiškai ir taip buvo ignoruojama. Lietuvių visuomenė, kritikuodama šias naujas spaudos įstatymų pataisas, 1905 m. pabaigoje viešai paskelbė: „kadangi viršminėtaisiais įstatymais užgauta tikroji žodžio liuosybė ir subjauroti „pamatiniai įstatymai“ pilietiškos liuosybės, apskelbtos manifeste Spalio 17(30) d. [...] nutarta, po senovei faktiškai vykdyti spaudos liuosybę“⁵. Originalią priemonę prieš spaudos cenzūrą panaudojo Vilniaus spausdintųjų darbininkai. Susirinkę 1905 m. gruodžio pradžioje jie nutarė nerinkti ir nespausdinti tų rankraščių, kurie yra buvę cenzūroje⁶. Dienraščio „Северо-Западный голос“ redaktorius N.I. Radinas buvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn vien už tai, kad išspausdino šią Vilniaus spausdintųjų rezoliuciją.

Vilniaus generalgubernatorius 1905 m. rugsėjo 20 d. paskelbė atšaukęs draudimą oficialiame susirašinėjime, buhalterijoje ir prekyboje vartoti vieną iš vietinių kalbų. Leista įmonių ir įstaigų pavadinimuose, ataskaitose, kaiminukuose ir kitoms reikmėms vartoti gimtąją kalbą. Tačiau oficialiuose dokumentuose greta didesniu šriftu turėjo būti išspausdintas tekstas valstybine kalba⁷. Todėl daugelis lietuvių draugijų įstatų, ataskaitų ir programų